УДК 811.112.2 - 112’373.7

РОЗВИТОК БАГАТОЗНАЧНОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ (НА МАТЕРІАЛІ ФРАЗЕОСЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ “РОЗУМОВА ДІЯЛЬНІСТЬ”)

Школяренко В.І., к.філол.н., доцент

Сумський державний педагогічний університет

Наявність полісемії у фразеології, як і в лексичній системі мови, є характерною її ознакою. Незважаючи на значні досягнення в галузі вивчення фразеології, теоретичні питання полісемії фразеологічних одиниць (ФО) залишаються до кінця не висвітленими. Зокрема, недостатньо вивчені відмінності між багатозначністю фразеологізмів та слів, нез’ясованим є питання про те, яким чином багатозначність пов’язана з типами значень ФО і в зв’язку з цим не встановлено, які критерії існують для вивчення полісемії [1, 50]. Переважна більшість теоретичних досліджень явища полісемії у фразеології зводиться до встановлення шляхів виникнення багатозначних ФО, до аналізу причин послабленого розвитку цього явища у фразеології, до розмежування полісемії – омонімії тощо.

Фразеологічна полісемія значно відрізняється від лексичної. Загальновизнаним є твердження, що кількість багатозначних ФО порівняно з лексичними невелика. Звичайно, у більшості випадків фразеологія моносемантична, до того ж полісемантичні ФО найчастіше мають два – три значення.

В досліджуваному фразеологічному матеріалі початку 19 століття нами зафіксовано лише 105 полісемантичних одиниць, що складає 1,5 % від загальної кількості досліджуваних ФО даного періоду, до того ж більшість фразеологізмів має в семантичній структурі не більше двох значень. В Duden кількість досліджуваних багатозначних фразеологізмів нараховує 336 одиниць, тобто 4,2 %. Таким чином, число полісемантичних ФО зросло в середньому на 3 %. Це говорить про те, що переважна більшість ФО фразеосемантичного поля “розумова діяльність” характеризується наявністю одного значення. З 336 ФО 298 мають два значення, 33 ФО – три і 1 фразеологізм – чотири значення.

Це пояснюється багатьма причинами: а) по-перше, специфікою ФО – особливо великою роллю конотації в їх семантичній структурі, яка забезпечує функціонування в мові ФО перш за все, як експресивно-оцінних характеристик реалій, через що зменшуються їхні номінативна та комунікативна функції; б) по-друге, природою фразеологічного значення, зокрема його образним характером, високим ступенем абстракції, переосмисленням, які заважають іншому, ще одному перенесенню, що в багатьох випадках здійснити неможливо; в) по-третє, зміст ФО пов’язаний з його внутрішньою формою, оскільки фразеологізм створюється на основі певного образу, в якому незначною мірою відчувається зв’язок з індивідуальними відношеннями між предметами, що, безумовно, негативно впливає на появу нового значення; г) по-четверте, нарізнооформленість компонентного складу призводить до меншої глобальності фразеологічної семантики порівняно із значенням лексем, які є цільнооформленими одиницями. Ця особливість ускладнює процес утворення нових значень [2, 6]. В.П.Жуков виділяє ще деякі моменти, які стримують розвиток полісемії у фразеології. Серед них – менша контекстуальна рухливість ФО, адже вони позбавлені можливості більш-менш вільно вступати в смислові та граматичні зв'язки з іншими словами (знову ж позначається вплив багатокомпонентної фразеологічної структури). Багатокомпонентність фразеологізмів стає на перешкоді тому, що значення багатьох із них піддається семантичному розгортанню, сегментації [3, 25]. Так, якщо взяти значення фразеологізму *seine Gedanken beisammenhaben*, то воно вичерпується семами *konzentriert sein, aufpassen*.

З проблемою полісемії у фразеології тісно пов’язане питання внутрішньої форми. Полісемантичний фразеологізм для кількох своїх значень має єдине семантичне поле, тобто вторинні значення повинні мати зв’язок з первинним фразеологічним значенням конструкції [4, 115]. Але це первинне семантичне поле не слід вважати об’єднувальним для спільного значення. Специфіка кожної семи ФО виключає можливість існування такого інваріанта у смисловій структурі фразеологізмів, тобто значення, яке б охоплювало зміст семем даної системи. Деякі лінгвісти заперечують поняття загального значення [5, 89–90]. У полісемантичному фразеологізмі існує загальний зміст – сукупність усіх семем з їхніми характерними ознаками, і цей спільний зміст не є значенням, тому що, по-перше, як семантична одиниця мови, він не функціонує в мовленні самостійно, а по-друге, він не має своїх особливостей (системності звуків, синонімічності, антонімічності тощо). Спільним моментом у всіх значеннях є внутрішня форма, яка в смисловій структурі ФО є семантичним стрижнем, що проймає зміст усіх її елементів і від якого

семеми дістають напрямок свого розвитку. Наприклад, полісемантичний фразеологізм *j-m einen Streich spielen* має такі значення: *1/ j-n mit einem Streich hineinlegen; 2/ j-m übel mitspielen, ihn täuschen, narren, im Stich lassen.* Спільним змістом, етимологічним образом служить порівняння з неприємністю того, що хтось комусь завдає.

Безсумнівним у лінгвістиці є питання про те, що багатозначна мовна одиниця, в тому числі й фразеологізм, завжди співвідноситься не з одним, а з цілим рядом понять, які за змістом можуть бути далекими одне від одного, а іноді й протилежними. Наприклад, *j-n wie eine Zitrone aussperren: 1/ j-n aufdringlicher Weise ausfragen; 2/ j-m viel Geld aus der Tasche ziehen.*

Таким чином, усі значення полісемантичного фразеологізму виражають різні поняття, які об'єднуються внутрішньою формою, єдиним стрижнем. Смислову структуру багатозначного фразеологізму слід розглядати не як механічне і випадкове поєднання двох або кількох значень, а як цілісно організовану, впорядковану єдність, у якій окремі семеми взаємопов'язані та взаємозумовлені.

Кожне із значень фразеологічної одиниці виникає внаслідок метафоризації одного вільного словосполучення, яке виступає у відношенні до окремих значень ФО як спільне джерело метафоризації. Цим і зумовлюється тісний смисловий зв'язок між окремими значеннями. Полісеманти фразеологізму щодо послідовності їхнього творення рівнозначні, але це не виключає того, що в семантичному плані вони можуть бути нерівноцінними, неоднаковими. Вони можуть відрізнятися між собою:

а) ступенем метафоризації, напр.: *es geht rund: 1/ es herrscht Hochbetrieb; 2/ Rucksicht wird nicht genommen; 3/ man zankt heftig*. Тут значення розміщені за зростанням ступеня метафоризації;

б) ступенем абстрактності. Наприклад, у фразеологізмі */alles/ schwarz sehen* одне із значень *äußerst mißgestimmt und pessimistisch sein* конкретніше від іншого *keinen Ausweg oder Hoffnungsschimmer erblicken*;

в) широтою охоплення дії або вияву ознаки, напр.: *dort ist was los: I/ es geschieht etwas; 2/ es ist eine besondere Lage eingetreten;*

г) функціональною активністю значення. Це випадки, коли деякі значення вживаються дуже рідко. Зокрема *sich in einer ausweglosen Situation befinden* у багатозначній ФО *ganz schachmatt sein* мало поширене поряд з уживаним та широко розповсюдженим *ganz müde, todmüde sein*.

У межах полісемічної Ф0, так само як і в межах багатозначного слова, значення можуть співвідноситися між собою як пряме і переносне, хоча у фразеології це явище не таке поширене, як у лексиці. ФО можуть виступати як у прямому, так і в переносному значенні. Виникнення переносного значення у фразеологізмів пов'язане з можливістю перенесення вихідного значення на іншу сферу понять і уявлень, напр.: *auf /volle/ Touren kommen: I/ in Schwung kommen, energisch werden; 2/ böse werden; 3/ in Stimmung kommen.* Більшість фразеологів заперечують наявність у полі семантичних ФО переносного значення, мотивуючи це тим, що кожен фразеологічний зворот, що з'являється внаслідок переосмислення, інгерентно вже мав переносне значення як внутрішньо притаманне.

Пряме значення фразеологізму не можна ототожнювати з прямим змістом, вираженим співзвучним з ФО вільним словосполученням. Усі фразеологічні значення метафоричні, тому такого прямого значення у фразеологізму бути не може, бо інакше воно повертає ФО у сферу вільного словосполучення такого ж складу. В одній фразеологічній полісеманті значення можуть співвідноситися як пряме і переносне. Звідси виходить, що переносність у фразеології служить одним із джерел її полісемії, напр.: *sich auf den Hintern setzen: 1/ AUFS GESÄß FALLEN; 2/FLEIßIG LERNEN, ARBEITEN ; 3/ völlig überrascht sein.* Переносні значення у фразеології малопоширені, але вони існують і не можуть не спиратися на вихідне значення. У подібних випадках спостерігається ієрархічна послідовність значень.

У смисловій структурі полісемантичної ФО розподіл семем залежить від характеру їхніх взаємовідношень, який у різних фразеологізмах виявляється по-різному. Він визначається, у першу чергу, способом виникнення значень: незалежно одне від одного, тобто внаслідок паралельної метафоризації або одного на базі іншого - як результат вторинного метафоричного зсуву. Так, ті значення, які виникають незалежно, вважаються рівноправними. Вони становлять рівноцінні, паралельно існуючі семеми полісемантичного фразеологізму, напр.: *auf den Hund kommen: 1/ herunterkommen; 2/ in schlechte Verhältnisse geraten*. Рівноправні значення виникають незалежно одне від одного для вираження різних понять як наслідок узагальнення одного образу. Такі семеми, як правило, мають однаковий ступінь абстрактності, через що одне значення не можна пояснити за допомогою іншого і встановити, яка з семем виникла раніше. Це вдається зробити лише завдяки спеціальному етимологічному аналізові.

У межах полісемантичного фразеологізму можуть співіснувати і нерівноправні значення. У таких випадках місце розподілу семем у смисловій структурі ФО є неоднаковим: вони можуть співвідноситися між собою як первинні та вторинні, вихідні і похідні значення, а також одне значення може перебувати в прямій залежності від іншого, напр.: *j-n etw. stiefmutterlich behandeln: 1/ j-n/etw. unnatürlich hart*

behandeln; 2/ etw. vernachlässigen. Звичайно, вторинні, похідні семеми вважаються значеннями вищого порядку порівняно з первинними, бо їхній зміст є абстрактнішим, загальнішим, експресивнішим, оскільки вони вбирають в себе певні ознаки і етимологічного образу, і зміст своїх попередніх сем.

Отже, у полісемантичній смисловій структурі ФО (особливо у тій, яка має три і більше значень) семеми можуть перебувати в найрізноманітніших відношеннях і мати різне розташування. Вони можуть перебувати в рівноправних відношеннях, коли значення в них незалежні, наприклад: *j-n ins Verderben bringen: l/ j-n verderben; 2/ j-n in die Not stürzen* і нерівноправних, коли одне значення випливає з іншого, як у фразеологізмі *in Schwung kommen: I/ in Gang kommen, vorangehen; 2/ intensiver werden /in seiner Tätigkeit/.*

Відношення можуть бути також комбінованими, коли одночасно співіснують рівноправні і нерівноправні семеми, як у прикладі: *in/im /Schwung kommen/sein/: 1/ intensiv; 2/ in Betrieb sein; 3/ stark im Gange sein*. У цій фраземі друге і третє значення виникли на основі першого. Виходить, що вони нерівноправні стосовно першого значення, але між собою - рівноправні і незалежні.

Спостереження над функціонуванням полісемантичних ФО свідчить, що характер їхньої багатозначності пов'язаний із способом переосмислення вільних словосполучень цього ж складу. Якщо полісемія у ФО найчастіше розвивається внаслідок паралельної метафоризації вихідних словосполучень, то неможливо встановити залежність між семемами або вивести одне значення з іншого. І навпаки, внаслідок вторинного метафоричного зсуву переосмисленню підлягають уже існуючі фразеологічні значення. Перше значення таких ФО виникає внаслідок метафоричного переосмислення, а друге – на ґрунті першого, тобто вже існуючого фразеологічного значення.

Як і в слові, у фразеологізмі виникнення значень пов'язується з різною предметно-логічною співвіднесеністю, а це свідчить про те, що об'єктом метафоризації стали різні ознаки того самого явища. До того ж процес метафоризації міг здійснюватися не поступово, а паралельно. Основним фактором, який відрізняє одне значення від іншого, є їхня співвіднесеність з одиницями мислення: кожне із значень має свій об'єкт, своє поняття, свій предметно-логічний зміст.

Продемонструємо особливості полісемантизації ФО на окремих прикладах. Зареєстрована в словнику Кампе ФО *einem den Brotkorb höher hängen* має значення einem *seine Nahrung, seinen Unterhalt vermindern*. В Duden поряд з вищеназваним значенням фіксується ще одне значення цього фразеологізму *j-n strenger behandeln.* Фразеологізм *einem eins auf das Dach geben*, що функціонував на початку 19 століття з одним значенням - *einem Schlag geben*, набуває в процесі функціонування та розвитку ще одного значення *j-m einen Verweis, eine Rüge erteilen*. Фразеологізм *einem auf der Hacke sein* мав на початку століття одне значення *dicht hinter ihm sein, entweder ihn verfolgend, oder in genaue Aufsicht nehmend.* В Duden кодифікується поряд з колишнім значенням нове значення даного фразеологізму *j-n in Bezug auf Leistung bald erreicht, eingeholt haben*. Як видно з прикладів, у межах багатозначної ФО спостерігається як подібність галузей референцій фразеосемантичних варіантів, так і їхня відмінність.

Розвиток окремих полісемантичних ФО характеризується змінністю одного фразеосемантичного варіанта поряд з незмінністю іншого. Наприклад: *Campe: sich auf die Hinterbeine treten: 1/ sich zum Widerstande gefaßt machen; 2/ zurücktreten, einem Versprechen nicht Genüge leisten, einen Vertrag nicht erfüllen wollen – Duden: sich. auf die Hinterbeine stellen/setzen/: 1/ sich wehren, sich widersetzen, sich sträuben, Widerstand leisten; 2/ sich Mühe geben, sich anstrengen.* Семантичні структури перелічених багатозначних фразеологічних одиниць демонструють різницю в ступені відхилення значень, відображають прямування від конкретного до абстрактного, що характеризує семантичний розвиток багатьох фразеологізмів, завдяки якому вони отримують вторинне значення у процесі свого розвитку.

Проте це не єдиний шлях розвитку додаткових значень у семантичній структурі ФО. У наступних прикладах переносне значення має протилежне спрямування - від абстрактного до конкретного: *Campe: seine Haut selbst zu Markte tragen /etw. auf seine eigne Gefahr unternehmen/ - Duden: seine Haut zu Markte tragen: 1/ sich voll für j-n, etw. einsetzen und sich dabei selbst gefährden: sich in Gefahr begeben; die unangenehmen Folgen einer Sache auf sich nehmen; 2/ scherzh.: als Gallgirl, Stripteasetänzerin o.ä. arbeiten. Campe: es geht heidi: es geht verloren – Duden: heidi gehen: 1/ plötzlich verlorengehen; 2/ österr. Kindersprache: schlafengehen.*

Аналіз розвитку ФО в зазначений період дозволяє виділити як паралельно-переносні, так і послідовно-переносні значення в структурі багатозначних ФО. У першому випадку окремі значення фразеологізмів, як правило, рівноцінні, а рівень абстракції від значення змінних словесних комплексів майже завжди однаковий. Послідовно-переносні значення є результатом вторинної метафоризації первинно-образного значення, рівень абстракції в таких значеннях неоднаковий, ФО з таким типом значення можуть також відрізнятися за обсягом конотативної інформації.

Процес збагачення семантичної структури мовних одиниць новими значеннями залежить багато в чому від структури ФО. У зв'язку з цим А. В. Кунін зазначає, що "між довжиною фразеологізму та

розгалуженістю його смислової структури є зв'язок" [6, 93-94]. Цю точку зору поділяє також А.Г.Назарян, стверджуючи, що чим складнішою є лексико-граматична структура фразеологізму, тим вільніше цей фразеологізм протидіє полісемії [7, 60]. Поділяючи погляди цих вчених, ми вважаємо, що структурний чинник не є єдиним, не меншу роль у розвитку полісемії відіграє багатоплановість та актуальність образу, який послужив основою переосмислення.

Як свідчить кількісний аналіз, розвиток багатозначності не належить до найбільш продуктивних джерел поповнення фразеологічного складу німецької мови. Це пояснюється тим, що нові фразеологізми складають важливий резерв збагачення експресивно-образної системи, а тому успішно виконують притаманну їм образно-експресивну функцію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авксентьєв Л.Г. Про полісемію фразеологічних одиниць сучасної української літературної мови // Укр. мова і літ. в школі. – 1981. – № 12. – С. 50–52.
2. Сидоренко М.И. О смысловой структуре фразеологизмов // Очерки по русскому языку и истории его развития / Учен.зап. / Ленингр.пед.ин-т им. А.И.Герцена. – Л., 1969. – Т. 370. – С. 5–53.
3. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. – М.: Просвещение, 1978. – 100 с.
4. Бабич Н.Д. Фразеологічна омонімія і полісемантизм // Укр. мовознавство. – К.: Вища шк., 1980.– Вип. 8. – С. 113–118.
5. Уфимцева А.А. Опыт изучения лексики как системы /на материале английского языка/. – М.: Изд–во АН СССР, 1962. – 287 с.
6. Кунин А.В. О фразеологической номинации // Сб. науч. Тр. / Моск.гос.пед.ин-т иностр.яз. им. М. Тореза. – 1983. – Вып. 211. – С. 88-100.
7. Назарян А.Г. О полисемии в сфере фразеологии // Сб.науч.тр. / Ун-т дружбы народов им. П.Лумумбы. – М., 1980. – С. 53–60.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА

1. Campe H.–J. Wörterbuch der deutschen Sprache. – Braunschweig Schulbuchhandlung. 1807-1811. – Bd. 1. – 1023 S.; Bd. 2. – 1116 S.; Bd. 3. – 908 S.; Bd. 4. – 940 S.; Bd. 5. – 977 S.; Bd. 6. – 673 S.
2. Duden: der Duden: in 12 Bänden / hrsg. vom Wissenschaftl. Rat der Dudenredaktion: Günther Drosdowski. – Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Dudenverlag, 1989-1997.
3. GWDS: Duden. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache: in 6 Bd. / Hrsg. u. bearb. von wissenschaftl. Rat u.d. Mitarb. der Dudenred. unter Leitung v. G. Drosdowski. – Mannheim, Wien, Zürich: Bibliographisches Institut. Dudenverlag, 1976–1981. – 2992 S.